

ПОДІЇ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ НА ПОДІЛЬСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Роговий Олександр
МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО У БРАЦЛАВСЬКОМУ ВОЄВОДСТВІ

До цих пір ще ніхто не брався детально вивчити поширення магдебурзького права в історичних та часових межах Брацлавського воєводства (1564-1793). Цього питання лише частково торкалися дослідники Великої Поділля, розуміючи під Брацлавщиною в основному відповідну частину Вінницької області, хоча насправді слід писати про 5 областей. Стаття є першою в Україні спробою показати масштаби розповсюдження магдебурзького права в межах Брацлавського воєводства.

Складність в тому, що межі Брацлавського воєводства чітко визначені лише наприкінці XVIII століття. До цього фактичний кордон визнавався по Чорному шляху між Смілою і Погребичем (при цьому останнє належало до Брацлавського, а частина сіл маєтку – до Київського воєводства). Втім, брацлавчани претендували на територію між Россю і Тясмином аж до впадіння їх в Дніпро. Наприкінці XVI-на початку XVII століть Канівське і Черкаське староства тяжили до Києва, але Чигиринщина дійсно була у власності подолян. Згідно опису 1570 року, Брацлавське воєводство «своїми кордонами іде землями воєводства Київського аж до лісів канівських і кордону черкаського». Та вже відтоді Київські воєводи робили спроби привласнити землі до Гірському Тікичу, Торчі і верхів'я Росі, оголошуючи київськими Буки, Тетіїв, Дзюньків і навіть Айсин (Липовець), яким володів Януш Острозький. На картах Боплана кордон іде по Росі, Гірському Тікичу і Верхній Висі, що відображало дійсний стан справ. Де-факто весь Звенигородський повіт став київським майже на століття. Та вже з другої чверті XVIII століття Звенигородський повіт знову згадується в складі Брацлавського воєводства. В подимному реєстрі 1716 року «брацлавськими» названі землі аж до Дніпра з містами Ставище, Звенигородка, Вільшана, Чигирин та ін. В унійній візитації 1726-1727 років Чигиринське, Смілянське і Уманське намісництво йдуть у складі Браславського крилосу, що відображало прийнятий тоді адміністративний поділ. В реєстрі 1775 року додано Мошенський ключ, Чигиринське і Таращанське староства. Податкові реєстри 1789 року включали більшість земель на південь від Росі. Хоча обрана сеймом комісія 18 листопада 1791 року і постановила рахувати кордон від Богуслава на Росі по лінії Бурти-Могилів на Верхній Висі, але на мапі 1792 року границя Брацлавщини традиційно показана по Росі аж до впадіння в Дніпро. Враховуючи всі ці нюанси, ми окремо виділимо Звенигородський повіт і спірні з Київським воєводством землі. [16, карта, с. 13-25]

Магдебурзьке право України розпочалося у XIV ст. з Галичини, Поділля, Волині, пізніше поширилося на Київщину, Сіверщину, Слобожанщину та інші землі. Першою історичною згадкою про

надання маґдебурзького права на Поділлі є привілей для Кам'яця (1374 р.). Відтоді маґдебурзьке право набувають близько 50 міст Подільського воєводства (ми не наводимо підрахунки попередніх дослідників, бо в світлі нових документів вони вже застаріли). Останніми були: у 1748 р. – Летнівці, у 1767 р. – Берлинці Польові і Мельниця, у 1782 р. – Шатава. До цього переліку не входять Базалія і Ямпіль Хмельницької області, які набули право в складі Волинського воєводства. [3]

В межах сучасної Вінниччини такі привілеї отримали міста Хмільник (1448), Бар (1540), Ялтушків (1548), Уланів (1552 і 1606), Шаргород (1588), Межирів (1591) [29]. Надалі в XVII столітті їм мали міста Подільського воєводства Сальниця (1607), Вербовець (1607), Барок (1615), Копайгород (1624) [22, 30].

Особливе місце посідає Могилів-Подільський, який хоча і лежав у межах Подільського воєводства, але тісно був пов'язаний з козацькою Брацлавщиною. В 1600 році, зведений на молдавський трон, при підтримці польських воєвод Яна і Стефана Потоцьких, Ієремія Могила висловив свою прихильність до поляків тим, що видав доньку Марію за Стефана Потоцького, тодішнього брацлавського старосту (пізніше з 1628 року - брацлавського воєводу), а в якості посагу за неї подарував засноване ним містечко на березі Дністра. Потоцький побудував тут замок і місто Могилів, назване на честь тестя. І саме тоді брацлавський граф Стефан Потоцький звернувся до польського короля Сигізмунда з проханням надати місту Маґдебурзьке право. Такий привілей королівською милістю було ухвалено, а це дозволяло «місто звести і заселити людьми різних національностей, торг мати раз в неділю і двотижневі ярмарки на рік. Міщанами ставали всі люди, що по своїй волі до цього міста прийшли і добровільно поселились». У 1610 році Могилевом володів брацлавський і Вінницький староста Валентій Александр Калиновський. Як бачимо, в період становлення маґдебургії місто над Дністром було тісно було пов'язано з Брацлавщиною і лише пізніше інкорпоровалося в Подільське воєводство.

У 1743 році маґдебурзьке право Могилеву знову було підтверджене. З 1750 р. місто користувалося власною печаткою з гербом: у щиті - могила з трьома верхами, середній з яких увінчаний семипроменевим хрестом (родовим гербом Потоцьких — «Пилява»). У 1795 Могилів став повітовим містом Брацлавського намісництва, і 22 січня 1796 р. для міста затверджено новий герб: «У верхній частині щита герб Брацлавський. У нижній на срібному тлі виноград, що росте, який в околицях цього міста добре родить». Через рік Могилів-Подільський відійшов до Подільської губернії. [30]

Останній привілей серед вінницьких населених пунктів Західного Поділля у 1767 році отримали Берлинці Польові (нині с. Польове Барського району) [29].

За нашим підрахунком, маґдебургіями стали 45 міст Подільського воєводства, з них в межах Вінниччини – 12 (це – найповніші дані на сучасний момент).

Дещо інакше цей процес проходив у сусідньому Брацлавському воєводстві Тут в межах Вінниччини отримали магдебурзькі привілеї 10 міст (без села Сутиски), не рахуючи ще 9 сумнівних (див. додаток).

Визнано, що першим на Брацлавщині у 1497 чи 1564 р «омагдебургився» сам Брацлав. При цьому посилаються на пізнішого дослідника Н.Петрова, бо первинні документи не збереглися. [21, с.2] На нашу думку, то були Ординації Великого князівства литовського (цей реєстр автоматично надавав включеним туди містам і містечкам статус магдебурзького міста). На думку відомого українського історика В.Антоновича, вже на початку XVI ст. воно існувало в усіх старих подільських містах. Останній раз міські статуси були підтверджені 1 липня 1564 року в Статуті земському для земель і повітів та всіх міст Великого князівства литовського, що підтвердив і статус Брацлава.

Вважається, що у містах Брацлавщини поширення магдебурзького права відбувалося повільно. Проте є думка, що до Люблінською унії його перевагами користувалися всі міста Великого князівства литовського, де «старину не рушили». Ось чому можна зустріти у списку «магдебургій» міста, які нібито продовжували користуватися такими правами ще з литовських часів. Але ми свідомо будемо опиратися лише на підтверджені документами факти, а не припущення.

Якщо брати справжні королівські привілеї в межах Брацлавського воєводства Речі Посполитої, то першим на Вінниччині їх отримало місто Липовець (нині центр району Вінницької області). До цих пір Липовець не фігурував у списку міст з магдебурзьким правом, бо отримав його на одну із своїх давніх назв. Але ретельне вивчення документів відкрило цю нову сторінку в нашій історії. На прикладі глибше розглянемо магдебурзький процес, який багато в чому повторювався (а Тетіїв навіть отримав привілеї в один день з Липовцем).

Як будь-яке місто, Липовець утворився з окремих комун. Так, у мікрорайоні Скакунка є залишки городища, яке локалізують із літописним центром чорних кlobуків – Куниль (1150). Правобережне передмістя Гайсин – це Айсин Верхній XVI століття. Центральна частина Замчисько – замок князя Я.Острозького (бл.1600 р.). Саме завдяки його зусиллям Липовець отримав свою сучасну назву і став тоді найбільшим містом Брацлавського воєводства (до речі, покровительство значної особи характерне і для інших «магдебурзьких» міст) [24, с.13].

Містечко під татарською назвою Айсин Верхній Я. Острозький придбав у Кошків наприкінці XVI ст. Князь оцінив вигідність його розташування на перетині шляхів з центрів Брацлавщини (Брацлава, Немирова, Вінниці, Прилуки, Кальника) до центрів південної Київщини (Тетієва, Білої Церкви, Животова). Януш – намісник Київського воєводи – всіляко зміцнював форпост своїх володінь на Брацлавщині, де вінницьким старостою був його ворог Юрій Струсь з Коморова [8, с.120].

Якимсь чином тоді Айсин перейшов з Брацлавського староства до Вінницького, що посилило вразливість тутешніх володінь намісника Київського воєводи. В свою чергу князь оголосив про належність цього міста до Київського воєводства і навіть утворив там окреме староство (один з княжих намісників – Ярош Чернявський – іменується «старостою Айсинським»). Поселенню було надано статус міста 1-го класу і перейменовано з Айсина на Липовець (на практиці дві назви вживалися паралельно – «Айсин аліас Липовець»). Е.Руліківський відносить цю подію до 1602 року, але в документах попереднього року вже читаємо про це. [28, с.501]

Для розбудови могутнього форпосту Острозьких на Брацлавщині вимагалось чимало будівельного матеріалу, але на той час ліси в найближчій окрузі вже були вирізані. З благословення князя Я.Острозького липовецькі міщани стали «шарпати» сусідні володіння брацлавського судді О.Кохановського, вінницького старости Ю.Струся, брацлавського воєводи Я.Збаразького. Так, на жовтневих 1603 р. «рочках судових і гродських» у Вінниці слухався позов Ю.Струся з Коморова про наїзд 21 серпня 2 тис. нападників з «Айсина прозваного Липівцем» на Струсеве м.Буки. Відповідачами були Я.Острозький «яко дідич» і Єрдан із Заклічина «яко державець міста Айсина» [1, арк. 2].

Та особливо частими стають рейди на південь, де рубаються дубові ліси з Жорницького маєтку королівського писаря і брацлавського підкоморія Л.Пясочинського. Лише в 1605 році нарахували 30 тис. вирубаних дубів у долинах Поганки і Гордівки, з яких будувалося місто Айсин «с твержками». [9, с.105] Побудоване і заселене за рекордними темпами місто незабаром отримало і магдебурзьке право, якого на той час ніхто не мав на сході Брацлавщини.

Таким чином, Липовець став другим «вільним» містом у Брацлавському воєводстві (Хмільник, Бар, Шаргород з округами належали до Подільського). Спочатку у канцелярію польського короля надійшло прохання від Я.Острозького про надання «майдеборгского» права містам Тетієву і Айсину, «в землі Київській лежачим». Останнє визначення відразу вказує, що мова йде про Айсин Верхній (Липовець на Собі), а не Нижній (Гайсин в предпліві Богу, який здобув магдебургію разом з Грановим, Кібличем лише в 1744 р.). Справа в тому, що як намісник Київського воєводи і староста різних земель Київського воєводства, Я.Острозький відніс проголошене ним Айсинське староство теж сюди. На той час державцем Айсина і Тетієва був Єрдан із Заклічина – білоцерківський підстароста (старостою був сам Януш) [9, с. 796-798]

Король Сигізмунд приурочив надання магдебургії Айсину-Липівцю до Варшавського вального коронного сейму і 4 травня 1606 року підписав відповідний лист з додатком коронної печатки. Другим підписантом був секретар і писар Захар'яш Словіцький (невдовзі Словіцькі набудуть ряд ґрунтів в околиці, що можливо не випадково) [9, с.1024].

Магдебургію тоді надавали і невеликим містам для їх швидшої колонізації. Про її хід у Присобі бачимо по судових справах про втечі

підданих сюди. [22] Айсин-Липовець отримав адміністративні та економічні права. Символом самоврядування мав бути герб, який зображався посеред тексту кольоровими фарбами (в даному випадку - Острозького).

Насамперед встановлювалося міське самоврядування ратушного типу на чолі з війтом і радою (туди входили бурмістри і радці) та іншими урядниками. Цікаво, що війт в Липівці був уже в 1604 р. – Федір Жашковський. [9, с.875-876] Крім прав, встановлювалися обов'язки для влади і міщан. Причому прикладом при цьому бралися звичаї у Кракові, де каштеляном був Януш. Окремо оговорювалося право суду на місці.

Цікаве уточнення про те, що вільні торги можна було проводити при одній умові: «платячи на згаданого князя Острозького мито торгове від всяких товарів своїх по прийнятому звичаю». Тобто князь не забув про себе...

Привілей закінчується заборонаю, «аби піддані того міста Гайсина тепер і на прийдешні часи на поле воєнним ділом без відому і дозволу гетьмана коронного не ходили і нікого не відправляли, зброї і живності ніякої не додавали» [2, арк. 169].

«Це, напевно, натяки на зв'язок людної Брацлавського воєводства з козаками», - вважає дослідник М. Крикун [9]. А козаки до і після були! Де ж взялися 2 тис. кінних при вже згаданому нападі липівчан на Буки?! Приблизно в ті часи на межах липовецького маєтку поставили уходи отаман Стеблянка і сотник Куземко, що викликало протидію місцевого войта і старости [9]. Липовецьке староство мало подібні риси з південними староствами Київського воєводства, де близькість Чорного шляху і розмитість меж сприяла формуванню козацького стану [11, с.12].

Магдебургія сприяла колонізації і розвитку міста. В 1629 р. Липовець мав більше будинків, ніж Вінниця, і по цьому показнику очолював список міст всього Брацлавського воєводства. [21] Але вже помер Я. Острозький, а потім наступила руїна, яка звела нанівець магдебургію більшості міст.

Магдебурську сторінку в історії Липівця вдалося відновити майже випадково, адже у ніяких списках і дослідженнях про не було ні найменшої згадки. У Руській метриці зафіксовано «Надання вольності і права Магдебурзького місту Гайсинові», але лише дослідник М. Крикун відніс це не до м.Гайсина, а саме до нашого Липівця. [16] Це підтверджує і те, що в папці «Привілеї різних міст», яка зберігається в Центральному державному історичному архіві м.Київ, були документи «м. Ajzyna alias Lipovca» [1].

В межах Вінниччини у Брацлавському воєводстві в XVII ст. Магдебурзьке право отримала лише Вінниця (30 травня 1640 р.). Цей процес детально розписав В. Отамановський, тому ми не будемо повторюватися. Зазначимо лише, що на думку авторитетних дослідників це було підтвердження колишніх прав, грамоти на яка згоріли під час пожежі у Вінницькому замку 8 жовтня 1580 року. Думається, що мова йде про ординації і статuti ще литовських часів (ніяких привілеїв від початку створення Брацлавського воєводства не виявлено)..

Побуває думка, що в період Хмельниччини і Руїни магдебурзькі привілеї не надавалися. Це не зовсім так. У буремному 1663 р. король Ян II Казимир, перебуваючи в квітня у Львові, надав «право магдебурзьке місту Гумані на Україні». Це було виявлено недавно в 7-й книзі польської «Метрики коронної» (Archiwum Głównie Akt Dawnych w Warszawie. – Метрыка Коронна. – Księga sigillat 7). [30]

Уманська волость входила до Брацлавського повіту і простягалася аж до пустошів Звенигородських. Тоді в умовах постійних конфліктів милість короля результатів не дала, і лише в 1760 році в Умані, яка щойно отримала підтвердження магдебурзького права, було закладено фортецю. Нові власники Потоцькі переселяють сюди з інших своїх володінь селян та ремісників, запрошують торгувати євреїв, греків, вірмен. [29]

Найбільше магдебурзьких привілеїв посипалося на Брацлавщину у XVIII столітті. В найбільш урожайному 1744 р. привілеї отримали аж 3 міста у долині найбільшої Бугової притоки р. Соб (ми не рахуємо 4-го, сумнівного, про що скажемо в кінці). Польський король Август III відновив надання магдебурзького права своїми привілеями 21-22 листопада 1744 року Граневу, Гайсину і Кубличу (нині с. Кіблич Гайсинського району), надавши їм герби, встановивши торги і ярмарки. Цікаво, що найбільше щорічних ярмарків отримав Кублич – 12 на рік (в той час як Гайсин – лише 4). Це не випадково, адже цього просив сам воєвода руських земель Август Чарторийський, чий герб «Погоня» (у червоному полі вершник на срібному коні в срібному обладунку, із занесеним над головою срібним мечем») став гербом Кублича. Гербом Гайсина затвердили срібне орлине крило в зеленому полі, а Граневу від тодішніх власників Сенявських дістався герб «Леліва» (золоті «неповний місяць догори рогами, а над ним посередині шестикутна зірка – на синьому полі»). [29]

П'ятою магдебургією у долині тієї ж річки Соб стали Іллінці, яким Август III підписав привілеї 22 жовтня 1757 року. Їхнім гербом став «золотий лебідь із шістьма лебедятами на срібному тлі» (символ «родового гнізда» тогочасної власниці княгині Барбари Сангушкової, предки якої мали в гнізді лебедя). [12]

Останній привілеї Август III Фрідріх для Брацлавщини надав у 1767 році Марківці (нині Томашпільський район). Це було зроблено на прохання власника Януша Четвертинського, на честь якого король змінив назву містечка на «Янушград» (вона протрималася недовго). [29]

Шлях наступного короля проліг до Тульчин, якого найбагатший магнат Східної Європи Станіслав «Щенний» Потоцький зробив своєю резиденцією, спорудивши в 1782 році палацо-парковий ансамбль «Хороше», який успішно сперечався з найкращими королівськими аналогами Європи. 17 травня 1787 р., з нагоди перебування польського короля Станіслава Августа Понятовського, місто отримало магдебурзьке право. [29]

Це було останнє надання в межах Вінниччини, але не останнє в Брацлавському воєводстві. Розглянемо процеси у Південній Київщині, де території на правобережжі Росі брацлавчани завжди вважали своїми (хоча кияни так не думали).

Як пишуть окремі дослідники, усі королівські міста Київського воєводства Великого князівства Литовського користувалися повним або обмеженим магдебурзьким правом. Оскільки частина з них була розташована в прикордонному регіоні долини Росі і південніше, польський уряд надавав великого значення їх обороні та подальшому залюдненню. У 20 – 30-х роках XVII ст. тут виникають нові міста. Більшість із них відразу засновувалися на магдебурзькому праві. Серед них Боровиця, Мглів, Жаботин, Сміла, Стеблів та інші (у цій роботі розглядаються лише підтверджені документами привілеї – а вони були не у всіх). [30] Ми відносин їх до спірних між двома воєводствами.

До Брацлавського воєводства входила територія сучасної південної Київщини з округою Тетієва. Він отримав ідентичний з Липівцем-Айсином привілей від того ж 4 травня 1606 р. за поданням того ж Януша Острозького. Тетіїв отримав право на місцеве самоврядування, герб, ратушу та дозвіл двічі на рік проводити ярмарки та щотижня – торги (детальніше розглянуто на прикладі Айсина-Липівця, адже привілей обом давався в один день на прохання їх власника Януша Острозького). Через 410 років у Тетіїві святкування Дня міста перенесли на першу декаду травня, коли Тетіїв отримав самоврядування за Магдебурзьким правом і 2 травня 2016 року в міському парку встановили пам'ятник, а також пам'ятний знак на місці Ратуші та перейменували одну із вулиць міста на честь князя Януша Острозького, завдяки якому і відбулася така важлива для Тетієва подія. [30]

Коли Тетіїв беззаперечно вважається містом Брацлавського воєводства і потім входив до Кальницького полку (хоча на нього теж претендували кияни), то інші міста південніше Росі лежали на спірних територіях між двома воєводствами. За литовських часів ця територія входила до Київського князівства, але після Люблінської унії формально відійшла до Брацлавського воєводства. Втім, кияни на це не зважали.

Серед спірних міст Київщини до магдебургії зараховують Ставище на Гнилому Тікичу, яке а 1635 рік згадується вже як містечко, що мало оборонні укріплення та військовий гарнізон. Йому було надано магдебурзьке право, за яким, зокрема, ремісники об'єднувалися в цехи. В Ставищі жили міщани, був магістрат, вїйт, цехмістр та інші атрибути вільного містечка.

В 1818-1819 рр. жителі містечка Ставищ подали Таращанському Повітовому стряпчому Суду прохання про звільнення їх із власності графа Браницького, де зазначалося, що містечко Ставища раніше називалось Любомиром (його власником був Станіслав Любомирский - староста Білоцерківський з 1620 по 1649 год, який був жонатий на княгині Софії Острозькій). Втім, є думка, що Ставища, нині Ставище Київської області, не були містом Любомир, яке після татарського нападу не відродилося і вцілілий люд перейшов до сусідніх Ставищ. [30]

Прикордонним містом між обома воєводствами був Богуслав на правобережжі Росі і від нього до Верхньої Висі вела погоджена прикордонна лінія. Магдебургію отримав у 1620 році. Тоді ж її надали

і сусідньому Медвину (вдруге підтверджена у 1655 році). Цю територію включили до Корсунського староства і вона фактично відійшла до Київського воєводства. [29]

Ще одним містом Київської області, яке колись ймовірно лежало в межах Брацлавського воєводства, була Тараща. У 1765 року вона була визнана окремим староством, Київського воєводства і знаходилося у власності Іоанни Бушовської. Але починаючи з 1775 року, ця територія постійно згадується у Брацлавському воєводстві. В 1791 році король Станіслав Август надав Таращі статус магдебурзького міста з наказом на створення магістрату. [29]

Тоді це була територія відновленого Звенигородського повіту Брацлавського воєводства (його північна межа проходила по правому березі Росі). Повітовий центр м. Звенигородка, яке до цього тривалий час перебувало в складі Київського воєводства і переходило від одного феодала до іншого, отримало магдебурзьке право 30 квітня 1792 р. від того ж Станіслава Августа. На гербі зображувалася оточена частоколом Звенигора, на якій стоїть воїн з мечем і хрестатим щитом. Вважається, що це було відновлення прав литовських часів, втрачених пізніше. Тож розглянемо магдебурзький процес на Черкащині. [30]

Південна межа Звенигородського повіту проходила по Тясмину аж до гирла і тут здавна порядкували брацлавські зем'яни. Та ці землі захопив Олександр Вишневецький і звернувся до польського короля Сигізмунда III з проханням надати магдебурзьке право Чигирину, який був осаджений 1589 року королівським привілеєм. Під час коронного сейму у Варшаві 15 жовтня 1592 року король видав новий привілей, яким дозволив запровадити в Чигирині самоврядування на засадах магдебурзького права. Відтоді жителі міста отримали можливість обирати собі війта, бурмістра та райців, збудувати ратушу, важницю, постригальню, лазню, торговельні ятки, організувати ремісничі цехи, проводити два щорічні ярмарки та щотижневий торг, а також мати інші пільги. Разом з магдебурзьким привілеєм Чигирину король затвердив також «печать містскую герб – три стріли», яку міщани та їхні нащадки мають використовувати «до одправовання справ містських». Того ж 1592 року магдебурзьке право отримали Мошни. На гербі зображувався спис як символ значення Мошен в охороні південного порубіжжя українських земель. [29, 30]

Гирло Тясмину належало Чигирину і околиці його стало заселятися відходами, містечками і хуторами. Серед них було місто Крилів, яке в червні 1616 року на прохання воєводи Руський, старости Чигиринського і Корсунського (з 1597 р.) Івана Даниловича теж отримало магдебурзьке право. У привілеї Крилову зазначається, що міщанам новоосадженого міста дозволяється користуватися всіма землями, ґрунтами, полями, борами, гаями, лісами, звіриними ловами в чотирьох милях через поле до Дніпра, а потім униз до Сули по річці аж до корсунського кордону.

Ярмарки і торги, що запроваджувалися у містах згідно з магдебурзькими привілеями, з одного боку, повинні були сприяти економічному розвитку міст, з іншого – поліпшувати матеріальне

становище міщан. Терміни ярмарків і торгів не співпадали між собою і приурочувалися до різних релігійних свят, що давало купцям можливість вести інтенсивну торгівлю в різних містах у різну пору року. У Крилові мали бути по два ярмарки та два торги (дати в привілеї не вказані). Крилів був виведений з-під юрисдикції земської та замкової старостинської (цього не мав навіть центр староства — Чигирин). Тут було заборонено проживати юдеям та козакам. [29, 30]

Тому ж воєводи руському (рутенському) Іванові Даниловичу 1622 р. король Сигізмунд III Ваза видав грамоту, за якою він міг закласти місто Лисянку і надав йому магдебургію, право обирати собі вйта, бурмістра, райців з-поміж міщан. Місто мало було опасоване частоколом з вежами і мала бути збудована ратуша.

У 1659 році (а не близько 1616) Магдебурзьке право отримала Медведівка, що згодом стала волосним містечком, в якому було 5 православних храмів, костел, синагога й Медведівський Миколаївський монастир і проживало понад 6 тисяч жителів. [30]

Оскільки всі вони були розташовані у прикордонному регіоні держави, то польський уряд надавав великого значення їх обороні й подальшому залюдненню. Фактичний контроль над цими первинними територіями Брацлавщини отримало Київське воєводство. Та у XVIII столітті брацлавчани знову приєднали відновлений Звенигородський повіт, в межах якого продовжилися магдебурзькі процеси. У 1771 р. Станіслав Понятовський дав магдебурзький привілей Жаботину. Це було невелике містечко, але володіли ним відомі магнати Любомирські та Браницькі. [29, 30]

У 1773 р. магдебурзьке право отримала прикордонна Сміла. У Привілеї польського короля Станіслава Августа зокрема, йдеться: «Повідомляємо, що містечко Сміла – спадщина магнатів Любомирських, київських воєвод, яке в давні часи засноване поважними й розумними людьми, залюднене для підтримання доброго порядку, до цього часу залишається без привілею міського права, а тому визнавши Магдебурзьке право за річ слушну й потрібну та всілякі інші свободи та привілеї, які з нього випливають, на вічні часи надаємо». Хоча Сміла була у власності Київського воєводи, але формально лежала у Звенигородському повіті Брацлавського воєводства, а в релігійному плані Смілянське намісництво уніатської церкви входило до Брацлавського крилосу. [26, с. 16] Також до Брацлавського воєводства заносили Мошенський ключ, у якому в 1791 році отримало магдебурзьке право Білозір'я. [30]

Особливо багатий на магдебурзькі привілеї став 1792 рік, коли від Станіслава Августа отримали їх Звенигородка, Квітки, Сахнівка. Крім Сахнівки (що лежала на північ від Росі), всі ці населені пункти лежали в зафіксованих незадовго до цього межах Брацлавського воєводства (хоча в Київському їх не поспішали визнавати). Повторні підтвердження у XVIII столітті отримали Умань (1760), Кальниболото і Крилів (1792).

Кальниболото лежало на межі Уманської і Звенигородської волостей. На час заснування у 1545 р. селище входило до складу

Брацлавського воєводства й одержало від польського короля Сигізмунда II Августа привілей, згідно з яким жителям поселення дозволялося займатися ремеслами, торгівлею, мати самоврядування. Є думка, що надання привілею Магдебурзького права одночасно із замком Звенигорода пов'язані з особистістю козака Калниболотка, який був не лише відважним воїном, а й організатором та господарем, і, певно, політиком, щоб заслужити надання поселенню такого права і назви.

Мешканці містечка брали активну участь у козацьких і гайдамацьких виступах. У 1775 р. Калниболото переходить до володінь Ф. Солтика, у ньому зріють протестні настрої. Щоб прихилити мешканців Калниболота на свій бік, польський король Станіслав Август Понятовський 30 квітня 1792 р. друге надав містечку привілей, згідно з яким воно одержало право вільної торгівлі, а також герб: зображення зубра на блакитному тлі. З приєднанням краю до Брацлавського намісництва Російської імперії на честь російської цариці було дано нову назву – Катеринопіль. [29, 30]

Особливим привілеєм Станіслава Августа від 30 березня 1792 р. були відновлені старовинні права і сусіднього Крилова. Цим же привілеєм місту було присвоєно герб» *trzy karabiny, porzadkiem mimo siebie stajacych*» — Лаврентій Похилевич перекладає цю фразу як «три карабіни, пірамідально поставлені». Такий герб відбивав прикордонний статус міста, його роль у захисті польської корони від татарських набігів. [29, 30]

Часто забувають, що до Брацлавського воєводства входила і північна Одещина. У XVII столітті власниками цих земель були польські магнати Концепольські, Замойські та інші, які переселяли сюди селян з Волині, Галіції, Польщі. Пізніше князі Любомирські побудували тут замок і заснували місто Юзефгород. У 1776 р. Юзефгород отримав від короля Станіслава Магдебурзьке право з привілеєм проводити щорічно 2 ярмарки.

Ось слова привілею: «Донесено нам членами ради нашої, на стороні нашої оставшейся: що Юзеф-город – городок Александра Х. Любомирського, воєводи київського, спадкове, с давніх часів заложено і людьми слухняними і розумними для підтримання належного порядку заселено, до сих пір без прав міських залишається. Хочеться, щоб в державах наших між другими добропорядочними і торговими містами також і городок був би зачислений, і щоб в ньому справедливість для кожного забезпечена була, за діло правильне і потрібне, з правом поширеним правильно понятному, правом Магдебурзьким, і другими можливими свободами, прерогативи які з цього права витікаючими тому городку даєм, забираючи всякі інші права і звичаї, які праву Магдебурзькому протирічити будуть. з цього часу свобода мати магістрат бургомістровський, войтовський, членів магістрату (радників), лавників і других урядників вибирати, ставити, одним словом, юрисдикцію цивільну і войтовську основати; 2 кандидати на бургомістра щорічно, а 2 на войта безсрочного вибирати і до затвердження воєводі чи його заступнику подавати; діла поточні між

громадянами городка (містечка) розбирати і затверджувати; людей прегрішних, своєвольних і всяких осіб в місті і на землях належних місту на місці злочину арештовувати і в тюрми забирати, судити і карати мати право можуть, апеляцію в більш значних ділах у воєводи дозволяти, а з особами шляхетського походження, звичаїв других міст, маючих право Магдебурзьке, основати і доповісти. Печатки для затвердження актів, листів, використовувати належить ініціали A.L., вибиті на гербі (картуші) червоному. виготовлення пива, горілки, меду, а також привоз їх з других місць і держання шинків, нікому дозволена не буде, крім тих, у яких від воєводи буде дозвіл. Громадяни (обивателі) в ділах відносних до Магдебурзького права і з нього витікаючих свобод, до суду задворного асессорського завжди належати будуть, і про яких невиконання воєводою до тих судів повинні бути призвані, і під протекцією нашою королівською завжди залишатися повинні». Другим під тією ж датою привілеєм був дозвіл короля на проведення ярмарків: у вівторок після св. Трійці і наступного дня після Покрова. [30]

Таблиця 1.

Гадані надання магдебурзького права містам Брацлавського воєводства за різними припущеннями, що не знаходять підтвердження (уклав О. Роговий).

№ п/п	Назва населеного пункту – гаданого (?) отримувача магдебурзького права (в дужках – сучасні назви)	Фіксований чи гаданий (?) рік надання	Критичні примітки
1	Черленківський замок (Селище) ?	1448	Право надане Червоноградському замку на Тернопіллі – центру повіту
2	Торговиця (Кіровоградська обл.) ?	1562 ?	Надане Торговиці на Волині
3	Погребище ?	Бл. 1569 ?	Припущення на основі польської карти
4	Сутеска (Сутиски) ?	1576	Дозвіл на заснування міста з магд. правом, але це село так і не стало містом
5	Літин ?	1578	Дозвіл на заснування міста без магд. права
6	Ямпіль?	1569, 1578, 1616 ?	Отримав Ямпіль (Тихомель) Волинського в-ва
7	Немирів ?	1581	Право надано Немирову на Галичині 1578 р., герб 1581 р.
8	Прилука (Стара Прилука) ?	1583	Привілей на торги без магд. права

			(м.Прилуки на Чернігівщині отримало його 1582 р.)
9	Чечельник ?	1635 ?	Сейм дав дозвіл лише на винний склад
10	Бакля (Балакля Черкаської обл.) ?	До 1709 ?	Припущення на основі наявності городового отамана і Ратуші,
11	Латанець (Латанці) ?	1744 ?	Магд. право у 1748 році отримали Летнівці у Подільському в-ві

На нашу думку, 11 населених пунктів Брацлавщини, які деякі дослідники вносять в перелік міст з магдебурзьким правом, не мають відповідного підтвердження. Так, було дано дозвіл на проголошення містом з магдебурзьким правом селу Сутиски (1576), яке, проте, так і не стало містом. Не підтверджується документами надання магдебурзького права Черленкову (в 1448 р. мова йшла про Червоногород на Тернопіллі), Торговиці на Кіровоградщині в 1562 році (надання було Торговиці на Волині), Немирову у 1581 р. (в 1578 році його отримав «тезка» на Львівщині, якому в 1581 році пожалували герб Бонча (срібний єдиноріг на блакитному тлі). Літину в 1578 році дано дозвіл на заснування цього міста без такого права, що стало зрозумілим після оприлюднення М. Крикуном відповідного документу і висновку цього дослідника. [9, 16] Прилука під Вінницею в 1583 р. здобула привілей лише на торги і ярмарки (магдебургію надали в 1582 році її тезці на Сіверщині). [9, с.112]. Погребищу приписують згадане право лише на основі польської карти, де показана Річ Посполита ХУІ століття і приурочують до Люблінської унії 1569 р. [5, с.184]. Можна припустити наявність широких прав, як і для інших міст Великого князівства Литовського, але після утворення Брацлавського воєводства ніяких документальних підтверджень надання привілеїв Погребищу не існує (як і першої письмової згадки від 1148 року, що просто придумана місцевими краєзнавцями до святкування у 1998 році дня міста).

Коли в перелік магдебургій вносять село Латанці (Латанець), то це плутанинина із містом Подільського воєводства Летнівці (нині Нова Ушиця), що отримало право в 1748 році. Латанці ж входили до ключа Тиврова, який грамотою від 8 жовтня 1744 року отримав статус міста з правом влаштовувати три ярмарки на рік, але без магдебурзького права. [27, с. 58]

Балакля (Бакля) на Звенигородщині хоча й мала у 1709 році вїта і Ратушу, але скоріше всього це козацьке самоуправління. [30] У 1635 році польський сейм запровадив у Чечельнику прикордонний торговий склад. Такі ж склади формувалися у Барі, Шаргороді і Борщеві, які отримували магдебурзьке право. По аналогії з ними його міг мати і Чечельник, але в джерелах ми підтвердження не знаходимо. [4] Занесли у список магдебургій на Вінниччині Ямпіль, але це був його тезка з Волинського воєводства (нині Білогірський район Хмельницької області). [30]

Для профілактики скажемо, що в різні періоду магдебурзьке право отримували Вороновиця та Козятин, відповідно на Буковині і Рівненщині. Вороновиця ж під Вінницею дійсно у 1748 році одержала статус міста, але без магдебурзького права. Козятин аж до початку залізничної ери був невеличким селом. До речі, нині в цьому райцентрі Вінниччини є вулиця князів Острозьких (саме вони в 1583 році посприяли в наданні магдебурзького права тезці на Волині). [30]

Вважається, що магдебурзьке право було чинним у Речі Посполитій до 1791 року, коли Чотирирічний сейм ухвалив закон «Наші королівські міста в державах Речі Посполитої», який пізніше був долучений до Конституції 3 травня як її III розділ. Але як тоді розуміти 7 привілеїв містам на східній околиці Брацлавського воєводства короля Станіслав Августа за 1792 рік?

З приєднанням краю до Російської імперії у 1793 р. міські думи функціонували в Барі, Вінниці, Гайсині, Липовці, Літині, Могилеві-Подільському, Ольгополі, Сальниці, Хмільнику. На землях, які відійшли за поділами Польщі до Російської імперії, у 1802 р. Олександр I відновив дію давніх привілеїв. Врешті указом імператора Миколи I магдебурзьке право було скасовано на українських землях в 1831 р., а в 1835 р. – для Києва.

Отже, підведемо підсумки. Вважається, що Магдебурзьким правом з 1324 року до 1787 року користувалися 105 міст України (на нашу думку більше), з них більше половини - на Поділлі, де право надавалося й пізніше (хронологічні межі – 1374-1792 роки). Це – 45 міст Подільського і 28 - Брацлавського воєводств.

Щодо останнього, то всього різними дослідниками обліковано 39 пунктів, але ми не беремо 11 сумнівних: 6 - сплутано із тезками в інших регіонах, 4 - не підтверджені припущення місцевих краєзнавців, 1 – не реалізоване право (тому якщо мати на увазі надання магдебурзького права, то таких на Брацлавщині було 30). Крім того, ми не рахуємо подільських міст, які користувалися правами ще з литовських часів, але їх привілеїв не були підтверджені у Брацлавському воєводстві.

Всього було надано 30 привілеїв (з них 3 повторних). Коли брати сучасні області, то відповідно у Хмельницькій, у Вінницькій, у Черкаській магдебургій було 35 (з Базалією і Ямполем Волинського воєводства), 22 (хоча право отримали 23) і 16 (з в межах Київського воєводства, 5 у Звенигородському повіті Брацлавського воєводства, 6 - на спірних між воєводствами землях і 2 – в Уманській волості). Ми не рахуємо Київщину (5) і Одещину (1), бо це не базові для Брацлавського воєводства регіони. Додамо, що двічі мали королівські привілеї Уланів, Могилів, Умань, Крилів, Медвин (не рахуючи литовських часів). Є припущення, що можливо вдруге отримали право Брацлав, Вінниця, Звенигородка, Кальниболото. Загалом у Брацлавському воєводстві з 1564 по 1792 рік надано 30 магдебурзьких привілеїв (не рахуючи нереалізований селу Сутиски). З них на корінних землях воєводства - 15 і на спірних з Київським воєводством землях – 15 (в т. ч. у відновленому Звенигородському повіті – 6, з них 5 спірних). Зафіксовано 3 повторних надання, хоча ще 4 теж могли повторитися.

Таблиця 2.
Підтверджені надання магдебурзьких привілеїв містам
Брацлавського воєводства (уклав О. Роговий)

№ п/п	Назва населеного пункту – реального отримувача магдебурзького права (в дужках – сучасні назви)	Фіксований чи гаданий (?) рік надання	Критичні примітки
1	Браславль (Брацлав)	1497?, 1564 (повт. ?)	Першоджерел нема
2	Чигирин (Черкаська обл.)	1592	На той час це були землі Брацлавського воєводства. Спірне з Київським воєводством
3	Мощни (Черкаська обл.)	1592	-
4	Гайсин, Айсин Верхній (Липовець)	1606	
5	Тетіїв (Київська обл.)	1606	
6	Крилів (Черкаська обл.)	1616	Спірне з Київським воєводством
7	Медведівка (Черкаська обл.)	1616 ? чи 1659	-
8	Богуслав (Київська обл.)	1620	-
9	Медвин (Київська обл.)	1620,	-
10	Лисянка (Черкаська обл.)	1622	-
11	Любомир (Ставище ? Київська обл.)	1635	-
12	Вєніча (Вінниця)	1640 (повт.?)	Є припущення, що це відновлення попередніх прав
13	Медвин (Київська обл.)	1655 (вдруге)	
14	Умань (Черкаська обл.)	1663	
15	Гайсин	1744	
16	Гранів	1744	
17	Кублич (Кіблич)	1744	
18	Лінці (Іллінці)	1757	
19	Умань (Черкаська обл.)	1760 (вдруге)	

20	Янушград (Марківка)	1767	
21	Жаботин (Черкаська обл.)	1771	Спірне з Київським воеводством
22	Сміла (Черкаська обл.)	1773	-
23	Юзефгород (Балта Одеська обл.)	1776	
24	Тульчин	1787	
25	Тараща (Київська обл.)	1791	З 1775 р. - у Звенигородському повіті Брацл. в-ва. Спірне.
26	Білозір'я (Черкаська обл.)	1791	-
27	Звенигород (Звенигородка Черкаська обл.)	1568 ?, 1792 (повт. ?)	-
28	Квітки (Черкаська обл.)	1792	-
29	Кальниболото (Катеринопіль Черкаська обл.)	1568 ?, 1792 (повт. ?)	
30	Крилів (Черкаська обл.)	1792 (повт.)	-

Які ж особливості магдебурзького права на Брацлавщині?

Коли в Подільському воеводстві найбільше привілеїв надано у ранні часи, то в Брацлавському навпаки: більша половина (16, з них 2 повторних) - у XVIII столітті; у ХУ-ХУІ і ХУІІ – відповідно 4 (разом із Сутискама, які не стали містом) і 10. На Вінниччині з обох воеводств: у ХV – 4, у ХVІ – 4 із Сутискама, у ХУІІ – 6, у ХVІІІ – 7 (не рахуючи 2-х можливих повторних надань).

На відміну від Галичини магдебурзьке право на українських землях у складі Великого князівства Литовського поширилось без участі німецьких колоністів. На прикладі інших міст дозволялося мати ратушу, лазню, ятки (торгові лавки), ярмарки (двічі на рік) і торги щотижня. Вільна торгівля без мита («капчизни») дозволялася як заїжджим купцям, так і міщанам. Вони могли у своїх будинках мати корчми та виробляти хмільні напої і всякі трунки до пиття, започаткувати гандель (торгівлю) всілякими товарами, в т.ч. заморськими.

Найбільше надавали право приватновласницьким містам на прохання їх власників, а отже воно було обмеженим. Дослідники відзначають, що неповнота магдебурзького права проявлялася в тому, що часто війт і радники не обиралися, а призначалися. Воеводи, старости, власники міст втручалися у міські справи, зводили нанівець самоуправління, збирали з міщан побори, змушували виконувати різні повинності (грошові і натуральні), утримувати замок, шляхи і варту. Воно, однак, не забезпечувало самоврядування, а лише давало дозвіл на вільну торгівлю. Іноді

магдебурзькі права скасовувалися (як це сталося після Брацлавських повстань наприкінці XVII століття).

Магдебурзькі привілеї також зобов'язували жителів міст, що постійно потребували захисту від татарських набігів, відбувати військову повинність. Тому міщани завжди брали активну участь в обороні своїх міст. Частина міських прибутків використовувалася на закупівлю пороху, олова, інструментів для будівництва і ремонту оборонних споруд. В останній чверті XVI – на початку XVII ст. у багатьох привілеях на осадження (локацію) і магдебурзьке право, що надавались містам Черкащини, з'являються невластиві цьому праву статті, що забороняли приймати до складу міського населення осіб, що знаходились поза законом, і селян-втікачів. Це було зумовлено загостренням антифеодальної боротьби. У привілеї Чигирину наголошувалося, що жителі міста не мають права без дозволу залишати місто і приймати кого-небудь на поселення, а староста і вїйт повинні слідкувати за цим. [30]

Пройшли віки, і на Вінничині у Бару та в колишньому центрі Брацлавського воєводства Вінниці (2016 року) встановлено пам'ятні знаки. Восени 2016 року Вінницький краєзнавчий музей презентував виставку «Саксонське зеркало і Магдебурзьке право – основи для Європи», матеріали для якої безкоштовно надав Центр політичної освіти землі Саксонія-Ангальт з Німеччини. Історична виставка побувала в Німеччині, Бельгії, Республіці Білорусь та інших країнах, різних містах України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний історичний архів, м.Київ (ЦДІАК), ф.2229, оп.1, спр.146.
2. Російський державний архів давніх актів (РГАДА), ф. 389, оп. 1, д. 204, л. 167-169.
3. Баженов Л. Магдебурзьке право ХУ-ХУІ ст. на Поділлі// Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Історія. Вип. XIX. В. 2011. С. 8-11.
4. Бакалець О. Магдебурзьке право на території України в дослідження українських науковців і краєзнавців XIX – початку XXI ст.//Наукові записки: зб.наук.пр. Серія Історія /ВДПУ. – Вінниця, 2011. – Вип.XIX. – С.295-301.
5. Вінниччина туристична. В., 2009. 432 с.
6. Вінниця. Краєзнавчий нарис. В., 2007. 324 с.
7. Гальчак С. Історичні аспекти становлення й розвитку місцевого самоврядування у Східному Поділлі в дорадянський період //Перша Хмільницька наукова історико-краєзнавча конференція. В., 2015. 138-146 с.
8. Дзярнович О. та ін. Князі Острозькі. К., 2015. 280 с.
9. Документи Брацлавського воєводства 1566-1606 років. Л., 2008. 1220 с.
10. Дорош М. Витоки. В., 2011. 324 с.
11. Івангородський К. Регіональна специфіка південних староств Київського воєводства...// Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Історія. Вип. XIX. В.. 2011. С.120-125.
12. Іллінеччина. В., 2014. 400 с.
13. Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. 779 с.
14. Йолтуховський М. Магдебурзьке право і самоврядування в місті Бар та його передмістях в ХУІ-на поч. ХХ ст. //Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Історія. Вип. XIX. В. 2011. С.11-14.
15. Карліна О. Магдебурзьке право в містах України ХУ-ХУІІ століть. //Розбудова держави, 2002 №1-4.
16. Крикун М. Брацлавське воєводство у ХІУ-ХУІІІ ст. Л., 2008. 412 с.

17. Ю. В. Легун Магдебурзьке право Вінниці До 380-річчя з часу надання (1640) //Знаменні і пам'ятні дати Вінниччини 2020 року: хронол. довід. / Упр. культури і мистецтв Вінниц. облдержадмін., Вінниц. ОУНБ ім. К. А. Тімірязєва; уклад.: О. Ю. Антонюк, Г. М. Авраменко; ред. С. В. Лавренюк; відп. за вип. Л. Б. Сенік. – Вінниця, 2019. – 208 с.
18. Мельничук І. Магдебурзьке право на Вінниччині. //Наукові записки ВДПУ ім.М.Коцюбинського. Історія. Вип. 6. В.. 2003. С. 122-125.
19. Михайловський В. Еластична спільнота.К., 2012. 450 с.
20. Отамановський В.Д. Вінниця у 14-16 століттях. Вінниця, 1993. 464с.
21. Петров Н. И. Подолия. Историческое описание. СПб, 1891. С.2
22. Роговий О. Липовець на Брацлавщині: шлях до магдебургії / Міста і містечка Поділля від доби Середньовіччя до початку ХХ ст.: матеріали наук.-кр. конф. 24-25 вересня 2015 р. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. 196-199 с.
23. Роговий О. Як Айсин став містом і Липівцем // газ.»Нове життя», 23 вересня 1995 р.
24. Роговий О. Липовецький район. Паспорт-альбом території. Липовець, 2000. 32 с.
25. Руська (Волинська) метрика. К., 2002. 984 с.
26. Сkochилия І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії ХVII-ХVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. Том 2: Протоколи генеральних візитацій. Львів, видавництво Українського католицького університету, 2004. 512 с.
27. Тамтура А., Коваль О. Історія Тиврівщини.Вінниця, 2012.
28. Zrodla dziejowe. Т.XXI. W., 1894.
29. Українська ВІКІМЕДІЯ.
30. Інтернет-сайти про магдебурзьке право
31. (gvizdivtsi.org.ua),
32. (<http://ru.calameo.com/read/00521094199420d23aad3> та ін).
33. Категорія: Міста магдебурзького права. 34.
34. Магдебургское право украинских городов. Часть 2. Населені пункти України, яким надано магдебурзьке право

Зінченко Арсен

МІСЬКИЙ КРАЄВИД ВІННИЦІ ХVIII СТ.

Вінницький міський краєвид формувався в основному в складних історичних обставинах XIV – XVIII ст. як взаємопов'язаний комплекс природного ландшафту над річкою Бог (Південний Буг) зі скелястими виступами лівого берега, високими пагорбами правого берега, Замкового острова, кількох видовжених островів, розташованих вище і нижче згаданого острова, прилеглої до річки Віннички низинної частини, оборонних дерев'яних і земляних споруд, які змінювали своє розташування, що зумовило переміщення міського осередку з лівого берега (Старе Місто) на правий берег (Нове Місто). Цей краєвид творили також зони житлово-господарської забудови міщан, над якими вивищувалися руські церкви й монастирі, міська ратуша на Ринковій площі, а з 1610-х років – латинські кляштори й костьоли з особливим оборонним комплексами (Мури),. У цій історичній динаміці міського краєвиду важливу роль, як бачимо, відігравали церковні об'єкти: церкви, монастирі, кляштори, костьоли, кляшторні мури, кладовища, священницькі садиби (парохії).

В експлікації плану Вінниці, складеному для російської влади 1793 р. окремо виділяються кам'яні споруди римо-католицьких